यौवराज्यम् नाम एकाङ्कं रूपकम्

जग्गू वकुलभूषणः

यदुशैलपुरम् (मेल्कोट्)

(नान्द्यन्ते सूत्रधारः)

सूत्रधारः—आन्तरध्वान्तनाशाय निर्मलालोकवृद्धये ।
उपास्महे महो भक्त्या किमप्याम्नायगोचरम् ॥ १ ॥

(सानन्दं परिक्रम्य) एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि—

नानानाटकनिर्माता यः कोविदमुदावहः ।
स एवास्यापि कर्ता हि जग्गूवकुलभूषणः ॥ २ ॥

(नेपथ्ये)

आर्य, समाश्वासयतु समाश्वासयत्वेनाम् ।
कमलवनतिरोहितस्स हंसः
सरति न हा विरहातुरां मरालीम् ।

सूत्रधारः—किंनु खल्विदम्? (परिक्रम्य, अवलोक्य) प्रमदवनगतेयमूर्मिलायाश्चेटी वकुलिका खिन्नेव । पश्यामस्तावत् । (निष्क्रान्तः)

(नेपथ्ये)

वत्से, अलं कातर्येण—
विहरति समुपागतोऽधुनायं
सरसितया प्रियया समन्द्रनादः ॥ ३ ॥

(स्थापना)

(ततः प्रविशत्यवरोधगतोर्मिला)

ऊर्मिला— किंनु खलु अद्याप्यार्यपुत्रो न सन्निहितः ।

चेटी—(प्रविश्य) भट्टिनि, सन्निहितः ।

ऊर्मिला—कः सन्निहितः?

चेटी—कमलवनान्तरितः स मरालः।

ऊर्मिला—दिष्ट्या, प्रियं मे। हञ्जे, वकुलिके, विस्तारय अष्टापदमयमष्टापदम्।

चेटी—(तथा कृत्वा) निक्षिप्ता शारिपेटिकाऽपि।

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

अहो, इत एवागच्छति तन्मरालमिथुनम्।

(ततः प्रविशति हंसमिथुनम्)

ऊर्मिला—दिष्ट्या पुनरपि सङ्गतासि वल्लभेन।

(हंसीमादाय चुम्बति। हंसः ऊर्मिलामुपसरति)

ऊर्मिला—(हंसमादाय) एनां वल्लभामुज्झित्वा पुनरपि मा गच्छ कमलवनम्। एषा वियोगखिन्ना भवति। (इति परिचुम्ब्य विसृजति)

लक्ष्मणः—(प्रविश्य) सत्तमः खल्वरण्यवास एव, यन्मय्येव प्रावहत् विष्णुपदीवैकवेणी आर्यचरणारविन्दशुश्रूषा। हन्त! इदानीं तु त्रिधा विभक्ता, अथवा बहुधा। (विलोक्य स्तम्भान्तर्हितस्तिष्ठति)

(हंसः लक्ष्मणमुपसर्पति।)

(हंसी प्रियमनवलोक्य सभयं परितः पश्यति)

ऊर्मिला—(हंसीमादाय)—किं त्वमप्यहमिव!

लक्ष्मणः—(हंसपाणिरुपसृत्य) अथकिम्, अथकिम्। (स्मयते)

ऊर्मिला—(सौदास्यम्) किमितोऽप्यन्यत्।

लक्ष्मणः—वकुलिके, प्रापय मिथुनमेतत् कनकदीर्घिकाम्।

चेटी—तथा। (मिथुनमादाय निष्क्रान्ता)

लक्ष्मणः—(सस्मितम्)—

ननु मानिनि लोलकुन्तलालि
क्षितिनिक्षिप्तविनिश्चलासिताक्षम् ।
अतिताम्रकपोलमाननं ते
हृदयं मेऽद्य चमत्करोति कान्ते ॥ ४ ॥

(विलोक्य) आम्, विस्तृतमष्टापदम् । एह्येहि । (बाहौ गृहीत्वा कर्षति)

ऊर्मिला—(सस्मितमुपगूह्य) ह्यः कथितं विस्मृतमिव?

लक्ष्मणः—न खलु विस्मृतम् । सज्जोऽस्मि । (तां पर्यङ्कमारोपयति)

ऊर्मिला—(समन्दस्मितं शारिवृन्दमष्टापदे क्रमशो निक्षिप्य) अपि भवतु परिणायः?

लक्ष्मणः—हरितहरिद्रे मदीये खलु ।

ऊर्मिला—तथैव भवतु ।

लक्ष्मणः—तर्हि त्वदीया राक्षसाः ।

ऊर्मिला—(सावेगम्) किं नु खल्वत्राऽपि राक्षसनामग्रहणम् ।

लक्ष्मणः—(सस्मितम्) ननु, अनयैव क्रीडया राक्षसैः सह युद्धमार्यस्य दर्शयाम इति ।

ऊर्मिला—(सस्मितम्) यथार्यपुत्र एव निर्जितो भवेत् ।

लक्ष्मणः—हन्त, कृतहस्तेव क्रीडायाम् । भवतु भवतु, पश्यामः । (उभौ क्रीडतः)

कञ्चुकी—(प्रविश्य सानन्दम्) सत्तमं खल्वस्माकं दीर्घमायुष्यम् ।

जानुभ्यां मणिकुट्टिमेषु विचरन्नायासयन् वार्धकं
यो बाल्ये परिलालितः प्रमुदितैरस्माभिरालोकितः ।
सोऽयं संप्रति तीर्णविघ्नजलधिः पट्टाभिषेकाञ्चितो
दिष्ट्यानेन विलोक्यते जनकजाभर्ता प्रभुश्चक्षुषा ॥ ५ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य) हन्त, दिष्ट्या कुमारमेवं पश्यामि ।

भवतु भवतु, सुकृती खल्वयमेव—

महारण्ये धीमानयमनुसरन् राममनघो
विहायैनां जायां प्रतिकलमपीड्यं परिचरन् ।
अहोरात्रं क्लेशैर्ग्लपिततनुरप्यद्भुततनुं
रघूत्तंसं पश्यन् क्षणवदनयद्दीर्घसमयान् ॥ ६ ॥

(उपसृत्य) जयतु कुमारः ।

लक्ष्मण—(सस्मितम्) अथकिम्, प्राप्तजयोऽस्मि । (अक्षद्वयं प्रक्षिपति) (ऊर्मिला सलज्जमुत्तिष्ठति)

कञ्चुकी—कुमारं द्रष्टुमिच्छति ।

लक्ष्मणः—कः ?

कञ्चुकी—महाराजः ।

लक्ष्मण—(उत्थाय) कथं, महाराजः मां द्रष्टुमिच्छति ? न त्वार्यं भरतम् ? नापि वत्सं शत्रुघ्नम् ?

कञ्चुकी—नहि तौ ।

लक्ष्मणः—संस्कारवशतस्तेन समाहूतोऽस्मि साम्प्रतम् ।
यथा कथं वाप्यार्यस्य स्मृतावस्मीत्यहं कृती ॥ ७ ॥

(परिक्रम्य) आर्यजाबाले, क्व महाराजः ।

कञ्चुकी—वैडूर्यशालामलङ्करोति । अनेन काञ्चनप्रतीहारेण प्रविशतु कुमारः ।

लक्ष्मणः—तदा धन्यो भवेयं, यद्यत्राप्यात्मनः सर्वसेवासु नियोजयेत् दासजनम् (परिक्रामति)

(ततः प्रविशति सीतया सह भद्रासनोपविष्टो रामः)

रामः—अयि, सत्रक्षेत्रसम्भूते, अप्यधुना ते मनः प्रसन्नम् ।

सीता—चिराच्चक्रवर्तित्वपिशुनं सिंहासनं लब्धमार्यपुत्रेण ।

रामः—एतावतैव तुष्टासि ?

सीता—किमन्यत् ।

रामः—प्रिये, अनभिज्ञासि—

चिरन्तनाधिष्ठितसिंहपीठ-
प्राप्त्यैव न स्यात् किल चक्रवर्ती ।
प्रजावनेनैव तु धर्मवृत्त्या
प्रत्नेश्वरान् योऽनुकरोति स स्यात् ॥ ८ ॥

लक्ष्मणः—(विलोक्य) अये, देव्या किमपि सँल्लपति महाराजः भवतु समयं प्रतिपालयामि । (द्वारि तिष्ठति)

सीता—तत्रापि जागरूक एवार्यपुत्रः ।

रामः— (सस्मितं नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) कथम्, अम्बाः ! (उत्तिष्ठति)

(सीता स्तोकमपसरति)

(ततः प्रविशन्ति कौसल्याकैकेयीसुमित्राः)

कौसल्या— निषण्णो भवतु वत्सः ।

रामः—(सीतया सह प्रणम्य) भवतु, उपविशामि, उपविशन्त्वम्बाः । (आसनानि दर्शयति)

(सर्वा उपविशन्ति)

रामः—(उपविश्य) किमिदमतर्कितागमनम् ?

अम्बा—भवद्दिदृक्षया सन्निहिताः ।

रामः—महाननुग्रहः । जिगमिषुरहमेवाभूवं भवतीनां दर्शनाय ।

कैकेयी—किन्निमित्तम् ।

रामः—किमपि निवेदयितुम् ।

कौसल्या—निवेदय वत्स!

रामः—चिरन्तनैर्धर्मपरैः समूढं
नृपप्रकाण्डैरवनीभरं तम् ।
मय्यर्पितं संप्रति निस्सहाये
निर्वर्तयेयं कथमेक एव ॥ ९ ॥

(सर्वाः स्मयन्ते)

कैकेयी—साधु भणितं वत्सेन, दुष्करं क्रियते अनेन ।

रामः—अम्ब—

कान्तारे त्वेकाकी दारैः सुसुखं यथेच्छमनुजेन ।
संरक्षितोऽधुनाहं कथमिव वोढुं भरं समर्थः स्याम् ॥ १० ॥

कैकेयी—मामुद्दिश्य भणितमिति तर्कयामि ।

रामः—(कर्णौ पिधाय) शान्तं पापं, शान्तं पापम् । अम्ब, न कदाप्येवं व्याहरति रामः ।

कौसल्या—तर्हि वत्सं भरतं युवराजं करोतु वत्सः ।

रामः—प्रियं नः । कथं मन्यते मध्यमाम्बा ।

कैकेयी—अरण्ये सर्वदा सहायो वत्सलक्ष्मण एव युवराजो भवतु ।

सीता—(स्वगतम्) साधु भणितं मध्यमाम्बया ।

सुमित्रा—वत्सभरत एव युवराजो भवितुमर्हति, यतस्तदा स्वयमुपनतमपि राज्यं परित्यक्तं तेन ।

लक्ष्मणः—साध्वभिहितमम्बया ।

रामः—स्यान्नाम, साक्षादेव पृच्छामस्तावत् किमद्यापि चिरयति लक्ष्मणः ।

लक्ष्मणः—(उपसृत्य) दासोऽयं प्रणमति ।

(रामं प्रणम्य सर्वा अपि प्रणमति)

रामः—एह्येहि वत्स, आसनमिदम् ।

लक्ष्मणः—(साञ्जलिबन्धम्) दूरे तिष्ठति दासः ।

रामः—किन्नु खल्विदम् ।

लक्ष्मणः—दासोचितमिदम् ।

कौसल्या—वत्स, जेष्ठभ्रातुर्वचनमनुतिष्ठ ।

(लक्ष्मणः अनिच्छन्नुपविशति)

रामः—वत्स !

दयितया सहितो विपिने त्वया
विहितसर्वविधाद्भुतसेवनः ।
गुरुजनानुमतोऽयमिहापि ते
किमपि संप्रति साह्यमपेक्षते ॥ ११ ॥

लक्ष्मणः—आदिशतु महाराजः, किङ्करस्य यदुचितम् ।

रामः—अभिषेक्तुमिच्छामि ।

लक्ष्मणः—कथं अभिषेकः! मम? अस्तु नाम कैङ्कर्यसाम्राज्ये ।

रामः—यौवराज्ये ।

लक्ष्मणः—हन्त, यौवराज्यं नाम! नानुभूतपूर्वं किल?

कौसल्या—इदानीमनुभवतु वत्सः ।

लक्ष्मणः—अम्ब, अपरिचिते कथं प्रवृत्तिः ।

रामः—(सस्मितम्) मम तावत्परिचितं किमिदं स्वामित्वम् ।

लक्ष्मणः—अथ किं, स्वतस्सिद्धमेव ।

राम—तर्ह्यनुष्ठीयतां स्वाम्यादेशः ।

लक्ष्मणः—(साञ्जलिबन्धम्) न खलु प्रगल्भते शैलमुद्धर्तुं कीटः ।

कौसल्या—वत्स, लक्ष्मण, न खल्वनुगुणं तवैतत् ।

लक्ष्मण—अम्ब, स्वरूपानुगुणं किल ।

कैकेयी—अस्माकं स्वामिनो वचननिर्वहणं पुनः ।

लक्ष्मणः—न कदापि स्वभावस्यानपायः ।

रामः—तर्ह्यहं निस्सहायः ।

लक्ष्मणः—वर्तते किलार्यभरतः ।

रामः— मत्प्रार्थनापि सौमित्रे, वन्ध्या हन्त किमु त्वयि ।

लक्ष्मणः—न प्रार्थनाधिकारोऽस्ति स्वामिनः किङ्करे मयि ॥ १२ ॥

कैकेयी—वत्स लक्ष्मण, किन्तु खल्वेवम् ।

रामः—चिरादेवमयम्, कः कोऽत्र भोः ।

कञ्चुकी—(प्रविश्य) आज्ञापयतु महाराजः ।

राम—भरतं द्रष्टुमिच्छामि ।

कञ्चुकी—प्रस्थितोऽस्मि । (निष्क्रान्तः)

रामः—पारतन्त्र्यैकतानो हि भरतो मत्परायणः ।
स्वीकुर्याद्यौवराज्यं स मदाज्ञापरवान् नतः ॥ १३ ॥

(ततः प्रविशति कञ्चुकिना सह शत्रुघ्नद्वितीयो भरतः)

भरतः—प्रभुरादिशतीति सांप्रतं मे
हृदयं मोदसमुद्रमग्नमास्ते ।

हन्त, किन्तु खल्वेवमहंयुः संवृत्तोऽस्मि!

तदधीनमिदं च किन्तु सिद्धं
निरपायं मयि पारतन्त्र्यमेकम् ॥ १४ ॥

(उपसृत्य) आर्य, स्वाम्यधीनो भरतः प्रणमति । (प्रणम्य सर्वा अपि प्रणमति)

कैकेयी—वत्स, लक्ष्मण इव न भव ।

भरतः—(साञ्जलिबन्धं) अम्ब, क्व मे तादृशं भाग्यम् ।

तृणाय मन्यमानोऽयं राज्यसौख्यं ममानुजः ।
आर्यस्य विपिने श्रीमान् किङ्करोऽभून्निरन्तरम् ॥ १५ ॥

रामः—एह्येहि वत्स, अत्र तावत् मत्साह्यपरो भव ।

लक्ष्मणः—आर्य, इदमासनम् । (उत्थाय रामस्य पृष्ठतः तिष्ठति)

रामः—इदमासनम् ।

भरतः—यथादिशति महाराजः । (उपविशति)

(शत्रुघ्नः सर्वानपि प्रणम्य भरतस्य पृष्ठतस्तिष्ठति)

कौसल्या—वत्स, तवाम्बया भणितमन्यथा गृहीतं त्वया ।

भरतः—कथम्?

कौसल्या—जेष्ठभ्रात्रा आदिष्टो यौवराज्यमनुभवितुं भवान् ।

भरतः—(सवैलक्ष्यम्) कथं यौवराज्यम्?

रामः—आम । (चिरन्तनैरिति पूर्वोक्तमेव पठित्वा) तत्सहायो भवतु भवान् ।

भरतः—वर्तते किल लक्ष्मणः ।

रामः—तेन निराकृतम् ।

भरतः—आर्य

सर्वथा साह्यकृत् श्रीमांल्लक्ष्मणो विपिने तदा ।
इदानीमप्ययं साह्ये प्रभवत्येव नेतरः ॥ १६ ॥

रामः—(दीर्घं निश्वस्य) त्वय्यपि वन्ध्या किमु मत्प्रार्थना ?

भरतः—(कर्णौ पिधाय) आर्य, शान्तं पापं, शान्तं पापम् । कोऽहम् ?

सर्वं भवदायत्तं किल—

वसनमपरनिघ्नं काङ्क्षते किं स्वमर्थं
स्वचरणपरिमृष्टिं शीर्षसंवेष्टनं वा ।
प्रभवति हि विधातुं तस्य नेता यथेच्छं
प्रभुरिममुपयुङ्क्तां स्वानुकूल्यानुरूपम् ॥ १७ ॥

रामः—महान् प्रमोदः, एहि वत्स । (उत्थायालिङ्गति)

कञ्चुकी (प्रविश्य)—देव, सम्प्राप्तः कुलगुरुः ।

रामः—अये, कुलगुरुः ! (सर्वे उत्तिष्ठन्ति)

रामः—हन्त ! भोः—

अनुमतं युवराजपदं मुदा
मदनुजेन गुरुश्च हिते रतः ।
सुसमये मदनुग्रहतत्परः
पिशुनयन्निव मङ्गलमागमम् ॥ १८ ॥

(ततः प्रविशति वसिष्ठः)

वसिष्ठः—दिष्ट्या पश्यामि बन्धुजनबन्धुरं वसुन्धराधीश्वरं रामभद्रम् । हन्त ! कीदृशी अनेनानुभूता क्लेशपरम्परा ! (विचिन्त्य) अथवा एतादृश एव ह्यस्यावतारः—

मत्स्यत्वं कच्छपत्वं च वराहत्वं क गर्हितम् ।
क वैतस्य परत्वं च भक्तार्थं सर्वमादृतम् ॥ १९ ॥

(उपसर्पति । सर्वे प्रणमन्ति)

रामः—(सादरम्) इदमासनम् ।

वसिष्ठः—(उपविश्य) उपविशतु महाराजः ।

रामः—यथादिशति भगवान् । (उपविश्य)

अनभ्रवृष्टिकल्पं हि भवदागमनं हठात् ।
सम्पदप्रार्थिताप्येवं स्वयमायाति कुत्रचित् ॥ २० ॥

वसिष्ठः—यत्किञ्चिद्विवक्षुः सन्निहितः ।

रामः—आदिशतु भगवान् ।

वसिष्ठः—महाराजस्य सन्निधौ केनचिद्युवराजेन भवितव्यं किल ।

रामः—हन्त भोः हितैषिणामेकरूपा किल मनोवृत्तिः । भगवन्, इयमेव प्रवृत्तिरिदानीं प्रचलिता ।

वसिष्ठः—महान् प्रमोदः । तर्हि युवराजः कः ?

रामः—भगवान् कथं मन्यते ?

वसिष्ठः—महाराजानुचरो हि लक्ष्मणः ।

लक्ष्मणः—(स्वगतम्) हन्त, भगवानपि किमिदमेवम् !

रामः—तेन कैङ्कर्यात् नान्यदङ्गीक्रियते ।

वसिष्ठः—यौवराज्यं तावन्न निरुणद्धि किल कैङ्कर्यम् ।

(रामः लक्ष्मणं पश्यति)

लक्ष्मणः—(साञ्जलिबन्धम्) भगवन्—

दास्याधिकारयोर्मैत्री तेजस्तिमिरयोरिव ।
तत्किङ्करेण संत्याज्या यत्नेनाप्यधिकारिता ॥ २१ ॥

वसिष्ठः—हन्त भोः, दृढसङ्कल्पोऽयम् ! भरतः कथम् ?

(भरतः साञ्जलिबन्धम् वसनमितरनिभ्नमित्यादि पूर्वोक्तमेव पठति)

वसिष्ठः—महान् प्रमोदः । कः कोऽत्रभोः, सम्भ्रियन्तां सम्भाराः ।

(नेपथ्ये)

सम्भृता एव!

वसिष्ठः—प्रचलन्तु सर्वेऽप्यभिषेकमण्डपम् । (सर्वे परिक्रामन्ति) । आरोहतु कुमारभरतो भद्रासनम् ।

भरतः—यथादिशति भगवान् । (इत्यारोहति नेपथ्ये मङ्गलवादित्रघोषः)

वसिष्ठः—(अभिषिच्य) वत्स युवराज !

छायानुकारी रामस्य नित्यं मङ्गलमाप्नुहि ।

भरतः—सर्वं भगवदनुग्रहात् ।

वसिष्ठः—(लक्ष्मणमवलोक्य)—

रामसङ्कल्पकल्पस्त्वं कैङ्कर्ये भव लक्ष्मण ॥ २२ ॥

लक्ष्मणः—(साञ्जलिबन्धम्) अनुगृहीतोऽस्मि ।

वसिष्ठः—युवराज, किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ?

भरतः—पारतन्त्र्यञ्च कैङ्कर्यमावयोः स्थापिते द्वयोः ।
स्वामिसेवात्तसत्तायाः किमितोऽप्यस्ति नः प्रियम् ॥ २३ ॥

तथापीदमस्तु भरतवाक्यम्—

नेतारः परिपालयन्तु भुवनं न्याय्येन सम्यक् पथा
स्याद्गोब्राह्मणमण्डलाय कुशलं लोकोऽस्तु नित्यं सुखी ।
कासारा रसपूरिता विटपिनः पुष्पैः फलैः सम्भृताः
सस्याढ्या धरणिश्च सन्तु समये वर्षन्तु धाराधराः ॥ २४ ॥